

КОЛЕСНИК І.

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ: КОНЦЕПТУАЛЬНА ІСТОРІЯ. – К.: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2013. – 566 с.

Нова монографія Ірини Колесник – принципово новаційна. Українську історіографію в ній представлено під кутом зору історії понять. Під останньою найчастіше розуміють історичну дисципліну, що досліджує характерні для тієї чи іншої доби сенси загальних політичних і соціальних понять (таких, як «громадянин», «суверенітет», «держава», «стан», «клас», «революція» тощо). Це дає змогу збагнути істинний зміст історичних джерел, в яких ці поняття текстуально зафіксовано, а

також реконструювати ті чи інші глобальні історичні зміни. Хоча кожне поняття нерозривно пов'язане зі словом, однак це не тотожні сутності. Соціальні та політичні поняття є такими сутностями, які концентрують у собі весь політичний і соціальний досвід людства, вони не можуть бути цілком висловлені мовними засобами, тим більше у формі тлумачення слів, якими їх означають. Історія понять, використовуючи певні методологічні підходи, намагається якомога повніше обміркувати минулий людський досвід.

Як самостійна історична дисципліна історія понять сформувалася в 1960–1970-х рр. Поштовхом до її розвитку стала критика некоректного «перенесення» сучасних політичних понять у минуле. Але існують й інші версії історії понять, які розглядаються в рецензованій монографії.

Актуальність своєї праці І.Колесник бачить у тому, що від початку 1990-х рр. історична наука в Україні переживає справжню «революцію понять». У сфері соціально-гуманітарних наук почалися процеси витіснення й заміни марксистської термінології націоналістичною лексикою, переповненою численними архаїзмами, полонізмами, діалектизмами, законсервованими у середовищі української діаспори. Відтак історична наука у сучасній Україні перебуває у складній герменевтичній ситуації (відбору, експлікації, «прояснення» нових ідей-понять, слів-понять, норм-понять та категорій). В епоху глобальних криз відбувається радикальне оновлення мови науки: нові знання продукують нові ідеї-концепти, наповнюють новими смислами відомі поняття; ідуть процеси інтелектуалізації мови та мови наукового спілкування; наявна тенденція до індивідуалізації мови й мовних засобів самопрезентації історика.

Історія понять є продуктом «лінгвістичного повороту» в гуманітаристиці, спеціальної уваги до визначення смислів усталених, а також новоутворених понять і запозичень з інших галузей науки. Тому у сучасному історико-понятійному дискурсі визначальною стає лінгвістична методологія. На прикладі ключових понять історії простежуються трансформації їх семантичних структур.

Головне завдання, що поставила перед собою авторка праці – відтворити концептуальну історію історіографії як теорії та історії історичної науки на українському ґрунті. Поняття «історіографія» пройшло складний шлях від розмовної мови до теоретичного концепту, від практик історичного письма, опису та критики подій до перетворення на спеціальну галузь, рефлексивну дисципліну, самосвідомість науки. Проте й сьогодні концепт «історіографія» потребує ментальних конвенцій, уточнень і роз'яснень.

У монографії доводиться, що історіографія становить ядро історичної науки, її рефлексивну складову, форму самосвідомості науки. Проаналізовано, як ускладнювався, доповнювався, удосконалювався лексичний багаж української історіографії від доби модерну до наших днів. Збагачення й оновлення поняттєвого апарату української історіографії відбувалося за рахунок запозичення та верифікації термінів і понять із суміжних галузей соціогуманітарного знання, як-от наукознавство, культурологія, лінгвістика, соціологія тощо. Показано, що терміносистема української історіографії формувалася під впливами просвітництва, романтизму, позитивізму, марксизму, філософії та історії науки.

В історії понять сформувався особливий термінологічний інструментарій: «дефініція», «поняття», «термін», «категорія», а також похідні – «поняттєва свідомість», «історико-понятійна рефлексія», «поняттєве середовище», «поняттєвий простір», «мовна поведінка», «мовне виховання», «терміносистема».

Знайомство з доробком зарубіжної історії понять не може бути самоціллю: «Стадія переповідання та переспівування досягнень провідних шкіл у ділянці концептуальної історії (німецької та кембриджської) минає. Сучасному історикові варто звернутися до перспектив, які пропонує історія понять. Відомо, що як метод вона передбачає вміщення будь-якого поняття, слова, тексту в історичний і лінгвістичний контексти. Відтак ключовим принципом сучасної історії понять є контекстуалізація. Підмурком для вивчення історичних контекстів слугує духовний ландшафт конкретної епохи, історія ментальностей, політичний досвід, історія культури, мистецтва, науки, ідеологій, під кутом зору яких і розглядається сенс даного поняття» (с.16).

Важливе зауваження: концептуальна історія історіографії наголошує не на системі понять, а саме на процедурах їх інтерпретації. Тому справжнім фундаментом концептуальної історії постає герменевтика. У версії герменевтики Г.-Г.Гадамера представлено спробу подолати гносеологічну орієнтацію, з'ясувати умови можливості розуміння при збереженні цілісного людського досвіду й життєвої практики. Укоріненість суб'єкта-інтерпретатора в історії продуктивна для розуміння, «історичність» котрого також принципово незнімна, базується на «забобонах», які відклалися в мові схематизму досвіду. Розуміння постає як «злиття горизонтів» автора й інтерпретатора, розгортання іманентної логіки предмета. Існування у знанні неявних компонентів різного типу, процедур смислопокладання, виявлення існуючих смислів, осягнення значення знаків – усе це передбачає експлікацію, інтерпретацію, що неминуче виводить на проблемне поле герменевтики.

Нетривіально оцінював потенції герменевтики в історіографії та гуманітарних дослідженнях Г.Шпет (про це також ідеться в монографії), установивши

істотну відмінність між «активними» й «пасивними» інтерпретативними практиками. Він обґрунтував необхідність герменевтико-семіотичного методологічного підходу в дослідженнях культурно-історичних об'єктивацій, виражених у знаково-символічних формах, і розкрив проблему розуміння історії та подальшої передачі досвіду історичності. Історичне дослідження – це дослідження «слів-знаків» універсального характеру. Такі висновки мають прямий стосунок до концептуальної історії.

У неklasичний період історіографії суб'єкт стає домінуючим предметом уваги. Це загрожує багатьма труднощами. Якщо суб'єкт мінливий, а соціальні, культурні, психологічні умови генерування нового знання в науці в кожному конкретному випадку особливі, і якщо вони визначають зміст одержуваного результату, то як бути з істиною в науці та з об'єктивністю знання?

М.Гайдеггер, Х.Ортега-і-Гасет відстоюють «екзистенціальний» вигляд історизму, що фіксує унікальність подій і проблематизує ідею логіки й закономірності в історії. Постмодернізм розуміє себе як радикальний історизм. М.Фуко запропонував схему «спільної історії», що заснована на базових дискурсивних практиках, котрі програмують дії людей у минулому й у сьогоденні. Постмодернізм та історизм схожі в тому, що заперечують метанаративи, множать історичні інтерпретації, здійснюють індивідуалізацію та фрагментаризацію зображуваного, заперечують єдність минулого. Різниця між ними полягає в розумінні суб'єкта та об'єкта історичного пізнання. В історизмі суб'єкт пізнання підноситься над минулим і вимкнений із сьогодення, він є трансісторичним. Об'єктом пізнання в історизмі стає будь-який фізичний предмет, що знаходиться поза людиною і сприяє об'єктивізації минулого, котра розуміється як лінійний процес. Тому історизм представляє минуле окремо від нього самого. Постмодернізм натомість розуміє минуле в єдності минулого й сьогодення, тому що суб'єкт історичного пізнання тут знаходиться всередині минулого, розуміє його як частину своєї ідентичності. Це досягається за допомогою вибору об'єкта історичного пізнання. Ним є утворення, які мають здатність одночасно бути всередині й поза людиною; їх можна виявити в історії ментальностей, у мікроісторії. Теоретики нового постмодерністського історизму вважають, що треба сконцентрувати дослідження історії на фактографії, де факти повинні викладатися в наративі, а їх конфігурація визначається уявою історика. Новий історизм вважає за необхідне інтеграцію історії та літератури, адже літературні тексти активно беруть участь у конструюванні культурно-історичних систем, а не є їхніми продуктами.

У книзі показано, як поняття постмодернізму змінюють традиційну концепцію історії та задають нове бачення історичних і соціальних процесів. Це робиться шляхом відмови від лінійного розуміння соціальної динаміки й від презумпції наявності внутрішньої логіки історії – у контексті відмови від логоцентризму, а також шляхом артикуляції сьогодення як позбавленого можливості новизни. Розуміння історії як лінійного розгортання подій із минулого в майбутнє, що припускає висновок про одне, «правильне», прочитання події, змінюється в постмодернізмі установкою на інтерпретаційну плюральність наративної історії. Постмодерністське бачення соціальної процесуальності принципово нелінійно. Модельований філософією постмодернізму процес здійснення подій

підпорядковано детермінізму нелінійного типу. Відтак історія може мислитися лише у формі словесного дискурсу. Узагалі постмодерністська епістемологія за-ражена вірусом деструкції та, незважаючи на її популярність і новаційні потенції в гуманітаристиці, до неї корисно застосовувати антидот. У книзі широко використовуються поняття постмодернізму: «дискурс», «сюжет», «автор», «пост-історія», «текст», «контекст» та інші, але водночас робиться конструктивний висновок: сучасна історико-понятійна свідомість повинна встановлювати рівновагу між аналізом історичного та лексичного контекстів слова-поняття, порушену свого часу постмодерністськими практиками.

Дуже предметно обговорюються в монографії особливості такої розповсюджені форми історичного дослідження, як наратив – поняття, що фіксує спосіб буття розповідного тексту, в якому свідомість і мова, буття й час, людина та світ виявляються тісно взаємопов'язаними. Тематизація світу життя, коди й адреси повідомлень будується в опорі на очевидності свідомості, яка має привілейовану позицію «всевидячого ока». Наративна форма має першість у формуванні традиційного знання. Народні історії розповідають про те, що можна назвати успіхами або невдачами, легітимізують суспільні інститути (тобто виконують функцію міфів), пропонують різні моделі інтеграції в усталені інститути. Таким чином, розповіді дозволяють, з одного боку, визначити критерії компетентності, властиві суспільству, у котрому вони розповідаються, а з іншого – оцінити завдяки цим критеріям результати, які в ньому досягаються або можуть бути досягнуті. Наративна форма, на відміну від розвинених форм знання, допускає всередині себе множинність мовних ігор. Важливою перевагою нарративу є його стверджувальна тональність. Оповідач славить героїв, пишається своїми предками та вселяє впевненість слухачам. Втрата такого роду нарцисизму в науці призвела до того, що її пояснення світу навіюють невпевненість і страх.

Наративна історія є класичною сферою виникнення й функціонування розповіді. Як теоретична дисципліна історія конститується в якості наратології – теорії лінгвістичного виробництва. У межах наративної історії сенс події трактується не як фундований «онтологією» історичного процесу, але як те, що виникає в контексті розповіді про подію та іманентно пов'язане з інтерпретацією. Рефлексія над минулим – це завжди розповідь, організована ззовні, за допомогою сюжету, який упорядковує розповідь. Г.Вайт виділяє такі рівні концептуалізації в історичних творах: хроніка, історія, типи побудови сюжету, доказу, ідеологічного підтексту. Комунікативний підхід уважає історика медіумом, який відбирає з історичного поля джерел окремі елементи, складає їх у певну історичну картину й передає її аудиторії.

Наратив знаходиться в ряду понять, актуалізованих «лінгвістичним поворотом» і постмодернізмом (дискурс, текст, контекст тощо), і в даний час претендує на міждисциплінарний статус у гуманітарних науках (окрім історії ще у психології, соціології, культурній антропології). У рамках конструктивістської епістемології нарратив виступає як один з основних способів виробництва знання. У сучасному інформаційному суспільстві, де панують медіакомунікації, володарем знання виступає не автор відкриття, дослідник, а той, кому дали слово – «людина біля мікрофона», оповідач, транслятор вторинних відомостей, політично

ангажований оратор. Абсолютизація такого обмеженого значення поняття «наратив» веде до пріоритету інтерсуб'єктивності перед об'єктивністю: на місце процедур дослідження й відкриття підставляють процес артикуляції та соціалізації результатів, що в перспективі означає девальвацію реального пізнання взагалі.

Укажу на головні властивості праці І. Колесник (насправді їх багато), котрі я розцінюю як творчі переваги. Мені вже доводилося чути думку, що за своїм матеріалом вона по суті є словником. Про це в «Післяслові» прямо говорить й авторка: «У книзі свідомо обрано словникову форму викладу, котра порівняно з іншими науковими жанрами (монографія, стаття, критика, рецензія) означає максимальну концентрацію знань, стислу форму подачі матеріалу, специфічну мовно-термінологічну репрезентацію певної галузі знання, наукової дисципліни, науки. Словникова структура доволі зручна, адже вона відкрита для поповнення, оновлення та переробки інформації. Словникова форма викладу означає цілісність, предметну повноту, стислість, лаконічність, демонструє міжпредметні комунікації окремих понять і груп понять. Вона зручна в користуванні, виконує операційні, інформаційно-довідкові та епістемологічні функції. Поняття подаються в лексичному та історичному контекстах. Подана у стислій словниковій формі терміносистема української історіографії дає уявлення про місце й роль історіографії у системі історичної науки, її минуле та сучасний стан як теорії й історії історичної науки» (с.538). Але насправді форма викладу, прийнята в монографії, зовсім не означає акцентування статичності понятійного базису історіографії. Ця статика знімається й компенсується за рахунок запропонованої І. Колесник мережевої моделі науки, у даному випадку історіографії.

Переваги мережевого підходу не лише в тому, що він корелює з сучасними концептами «мережева цивілізація», «мережева економіка», «мережевий менеджмент» і т.ін. Мережевий підхід передбачає об'єднання різноманітних складових, котрі раніше розглядалися ізольовано, автономно, навіть герметично, в єдину структуру взаємопов'язаних елементів, між якими постійно відбувається обмін інформацією. Мережа постає як принципово новий – саме інформаційний – простір.

Мережева модель науки означає інтеграцію розрізнених елементів (ідей, теорій, біографій, наукових інституцій, співтовариств, династій, академічних шкіл, професійної ідентичності, колективної психології, творчої лабораторії вченого, інновацій, інтерактивних ритуалів) в безшовну мережу взаємопов'язаних елементів, між якими постійно циркулює інформація. Утворення мережі і є новою моделлю вивчення історичної науки. Інноваційність мережевої моделі історичної науки полягає у синтезі соціологічного, антропологічного та мікроісторичного підходів, що утворює міждисциплінарно-мережевий простір науки. Мережевий аналіз актуалізує антропологічну складову історіографії, у центрі уваги якої опиняється не «безлюдна», деперсоніфікована історія ідей чи наукових інституцій, а суб'єкт (актор) процесу пізнання, носій ідей та організатор науки, котрий постає в науковому повсякденні, у коловороті міжособистісних взаємин, що творять тіло й душу науки.

Мережевий підхід збагачує можливості історико-наукового аналізу, розширює горизонт дослідження, дозволяє проникнути у творчу лабораторію вченого,

розкрити механізми творчості, інтелектуальної взаємодії, мотивацію його наукової поведінки та діяльності. Мережева модель науки – відкрита структура, яка перебуває в режимі постійного доповнення та оновлення завдячуючи обміну інформацією між користувачами даної мережі. Мережева модель науки не обмежена жодними хронологічними, ідеологічними, політичними рамками й передбачає наявність конвенційних понять, нового термінологічного інструментарію. Це – «інтелектуальне співтовариство», «статусна ідентичність історика», «дисциплінарна специфіка кар'єри історика», «культура конфлікту», «історіографічний побут», «академічне повсякдення», антропологія академічного життя, «університетська», «професорська» культура тощо. У контексті мережевого підходу набувають відповідних конотацій і вже усталені, традиційні категорії історико-наукового аналізу: «університет», «наукова школа», «наукова династія», «публікація», «дискусія», «наукова дисципліна», «наукова лабораторія історика», «інтелектуальна біографія».

Головний концепт мережевої моделі аналізу інтелектуальної історії – інтелектуальне співтовариство. Творче та повсякденне життя інтелектуала передбачає наявність різних угруповань, неформальних об'єднань, таких, як професійні клани, земляцтва, гурти однокашників та ін. На мій погляд, мережева модель історіографії є конкретизацією системного підходу (котрий може застосовуватися саме в конкретній версії) і становить важливу перевагу монографії.

Невід'ємною складовою частиною «нової соціальної історії» як історії соціально-культурної є історія ментальностей, що оформилася у самостійний напрям європейського гуманітарного знання впродовж 1960-х рр. у рамках так званого «історико-антропологічного повороту» – інтересу до людини, її уявлень, способу життя. Зміцнення позицій історії ментальностей саме в десятиліття визрівання студентської революції 1968 р. (руху «нових лівих») пов'язане зі спробами переорієнтувати науки про минуле з «історії героїв» (правителів, мислителів, полководців, дипломатів) на «історію пересічних людей». За допомогою поняття «ментальність» можна пов'язати високорационалізовані форми свідомості – науку, філософію, політичну ідеологію, релігію – зі світом несвідомих структур, із неусвідомленими культурними кодами, визначаючи тим самим образ цілісного життя людини. Цікава також ідея, згідно з якою ментальні структури одночасно слугують продукуючою підставою й перешкодою для історичного руху, завдяки чому він і набуває свого неповторного, унікального характеру, на відтворення якого й повинна насамперед орієнтуватися історія. Ці ідеї у книзі І. Колесник знайшли не лише адекватне відображення, але й мають перспективне значення для розриття специфіки української історіографії.

У монографії крізь призму поняттєвого апарату концептуальної історії розглянуто особливості української культури та її історіографії, і це дуже цікаво: «Кордоцентричність та фемінність як ключові ознаки українського світосприйняття зумовили лінгвоцентризм вітчизняної культури, науки та мистецтва. Уважається, що у структурах наукової свідомості українців функції філософії виконувала література. Раціоналізм поняттєвого мислення в українському дискурсі поступався образності думки, гнучкості мови, художньому сприйняттю реальності. Брак строго абстрактних категорій наукового мовлення пояснюється

специфікою семантики розмовної мови українців. Водночас українській науковій культурі притаманна "енергія документальності", котра виявляється в естетизації пошуку джерел, нахилі до джерелознавчих практик, укладанні численних тематичних та автобібліографій, виданні словників. Такий стан речей імпліцитно засвідчує особливий статус історії понять у межах української наукової культури» (с.15). Нарис історії української історіографії у праці І.Колесник, проведений через інструментарій концептуальної історії, збуджує увагу читача, викликає нові думки, а іноді й бажання вступити в діалог з автором.

Новаційний потенціал монографії зосереджено у широкому спектрі теоретико-епістемологічних можливостей. Але її особливість ще й у тому, що це не абстрактні роздуми та реконструкції, а такі, котрі доведені до конкретних практик і методів, які так потрібні сучасній історіографії й повинні знайти своє застосування в дослідницькій роботі.

Монографію можна розглядати в одному ряду з такими помітними явищами історіографічного пошуку, як щорічні всеукраїнські методологічні семінари, котрі впродовж останніх років за ініціативою І.Колесник проводяться в Інституті історії України НАНУ. Ці заходи перетворилися на «неформальні коледжі», в яких іде творче спілкування, обмін думками, ідеями, вільне обговорення актуальних проблем теорії та історії історичної науки. Вони збирають дослідників не лише з України, а й з Росії, Польщі, Австрії та інших країн. Альманах теорії та історії історичної науки «Ейдос» (опубліковано вже сім випусків), котрий виник на базі семінарів, – цінне джерело для обмірковування новітніх методологічних проблем історіографії. Рецензована монографія свідчить про широку й добре обґрунтовану дослідницьку програму, яка повинна об'єднати істориків для вирішення нових завдань історичної науки.

Праця написана яскравою, виразною мовою («Справжній учений має свою мову – у сенсі стилю, упізнавання, власного поняттєвого інструментарію, багатства лексичного багажу, відкритості до нового, здатності до експлікації й використання норм-понять, чіткості викладу»). Вона чудово видана поліграфічно – формат, шрифт, макет приваблюють читача. Таку книгу приємно тримати в руках, електронна версія її не замінить.

В.І.Онопрієнко (Київ)